

ЕВОЛЮЦІЯ ПРИНЦИПІВ ЗМАГАЛЬНОСТІ ТА ДИСПОЗИТИВНОСТІ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

Постановка проблеми. Сучасний період розвитку цивільного процесуального права пов'язаний з подальшим розвитком економіки, суспільного й політичного життя України, що, у свою чергу, вимагає удосконалення існуючого раніше процесуального законодавства. Результатом стало прийняття нового, що відповідає сучасним умовам ЦПК України 2004 р., який, не заперечуючи керівної ролі суду, як представника державної влади, продовжив зміцнення дії принципів диспозитивності й змагальності в процесі шляхом подальшої деталізації їхнього нормативного вираження, запровадження нових гарантій їх реалізації.

Для наукових праць останнього часу був характерний розгляд цих принципів окремо. При цьому всі автори, що вивчають принципи цивільного процесуального права, так чи інакше намагалися встановити між ними взаємозв'язок, що дозволяє зробити висновок про необхідність дослідження проблем реалізації принципів змагальності й диспозитивності у їх єдності, особливо в рамках діючого процесуального законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ступінь наукової розробленості принципів змагальності й диспозитивності цивільного процесуального права, які вивчаються вченими протягом не одного сторіччя, досить глибока. У вітчизняній науковій літературі з цивільного процесу детально розглянуті поняття й більшість питань змісту принципів цивільного процесу (А. В. Андрушко, О. В. Немировська, Т. В. Цюра, О. В. Шутенко та ін.). Однак переважна більшість наявних у цьому напрямку робіт відноситься до дослідження ЦПК 1964 р., у той час як питання реалізації зазначених принципів у чинному законодавстві, як правило, залишаються без розгляду.

Метою статті є встановлення основних тенденцій щодо розвитку принципів змагальності й диспозитивності на підставі виділення тенденцій розвитку цивільного процесуального права в залежності від різних історичних періодів.

Розглядаючи якісну сторону розвитку принципів змагальності й диспозитивності, необхідно зазначити, що розвиток як процес може йти по одному із двох шляхів: еволюція й революція. Революційний шлях розвитку, безсумнівно, був присутній при становленні судової системи, особливо у зв'язку з існуючими реформами. Однак для цих принципів цивільного процесу в більшій мірі характерний еволюційний шлях розвитку. Такий розвиток відбувається шляхом ускладнення структури об'єкта (кількісні зміни), що рано або пізно призводить до зміни сутності самого явища (якісні зміни) [1, 906].

Так, принципи диспозитивності й змагальності пройшли у своєму становленні й розвитку досить суперечливі етапи. У той же час варто визнати, що основні правила, що є змістом цих принципів (процес відбувається з ініціати-

ви позивача, він визначає розмір своєї вимоги, сторони вправі закінчити справу мировою угодою, кожна особа, що бере участь у справі, зобов'язана доводити ті обставини, на які вона посилається в обґрунтування своєї позиції й ін.), діяли із самого початку існування правосуддя.

Звернення до історії становлення зазначених принципів свідчить про наступні факти. У період до реформ Олександра II принципи змагальності й диспозитивності майже не проявлялися при відправленні правосуддя з цивільних справ. Це пояснюється пануванням слідчого процесу над змагальним. За такою формою судочинства інтереси осіб, що беруть участь у справі, практично не враховувалися, і держава брала на себе не тільки судові функції, але й своєю волею фактично заповнювала волю зазначених осіб, позбавляючи їх розпорядження правами в процесі [2, 42].

У теорії дореволюційного періоду особливістю вчення, що зароджувалося, була відсутність чіткої системи принципів цивільного процесуального права. Найчастіше диспозитивність розглядали як складову принципу змагальності, не виділяючи її в самостійний принцип (В. І. Адамович, Є. А. Нефедьєв, Ю. С. Гамбаров), деякі вчені доводили походження змагальності від диспозитивності (Є. В. Васьковський [3]). У той же час були й спроби обґрунтувати самостійність розглянутих принципів (С. А. Муромцев, В. А. Рязановський [4, 64]).

Розуміння самостійності принципів змагальності й диспозитивності було характерно для реформаторів судової системи 70-х років. Важливим досягненням науки того часу було те, що принцип диспозитивності розумівся як єдність двох елементів: матеріально-правової і процесуально-правової автономії осіб, що беруть участь у справі. Що стосується змагальності, то у ЦПК було формально закріплено головне правило — кожна сторона доводить ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог та заперечень. Поряд з цим, вирішальна роль у доказовій діяльності належала суду, адже за судом було проголошено обов'язок, не обмежуючись поданими сторонами доказами, вживати заходи до повного, всебічного та об'єктивного з'ясування всіх обставин по справі і в разі необхідності збирати докази за власною ініціативою.

Сучасні стадії розвитку принципів змагальності та диспозитивності пов'язані в першу чергу з реформуванням українського законодавства. Зокрема, з періодами дії двох ЦПК: 1963 р. і 2004 р. На всіх стадіях існували певні тенденції розвитку принципів, що часом суперечили один одному, проте у результаті взаємодії яких відбувалася зміна законодавчої бази, перехід на новий рівень розвитку. Законодавець розширював дію одних принципів, у той же час звужуючи дію інших, і навпаки.

Незважаючи на те, що ЦПК 1963 р. [5] не містив легального визначення диспозитивності, цілий ряд статей містили норми, що розкривають сутність і зміст зазначеного принципу: справа могла порушуватися тільки за заявою особи, яка звертається за захистом своїх прав або охоронюваних законом інтересів, прокурора та інших осіб (ст. 5). Сторони наділялися значним обсягом прав: позивач мав право протягом усього часу розгляду справи по суті змінити

підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог або відмовитися від позову (ст. 103). Відповідач мав право визнати позов повністю або частково, пред'явити зустрічний позов (ст. 140). Сторони мали можливість закінчити справу мировою угодою в усякій стадії процесу тощо.

У той же час пережитки системи наклали відбиток на зміст норм ЦПК 1963 р., що складають зміст принципу диспозитивності і проявлялися в обмеженнях дії цього принципу. Наприклад, суду було надане право зі своєї ініціативи об'єднувати або розділяти кілька однорідних позовних вимог (ст. ст. 144, 145), відмовляти в прийнятті заяви або повертати її в зазначених законом випадках, передавати справу за підсудністю (ст. ст. 132, 136). Суд був вправі до ухвалення рішення залучити зі своєї ініціативи до участі в справі третіх осіб (ст. 108), вжити заходів до забезпечення позову (ст. 149) тощо.

Про розвиток принципу диспозитивності слід судити не тільки за змістом правових норм, що наділяють сторін й інших осіб, що беруть участь у справі, відповідними повноваженнями, але й за нормами, що зобов'язують суд здійснювати контроль за їхніми розпорядницькими діями, встановленими в законі. Зокрема, ЦПК 1963 р. містив положення, що обмежувало дію принципу диспозитивності, відповідно до якого суд не приймав відмови від позову, визнання позову відповідачем і не затверджував мирової угоди сторін, якщо ці дії суперечали законowi або порушували чий-небудь права і охоронювані законом інтереси (ст. 103).

Досліджуючи принцип змагальності необхідно зазначити, що ЦПК 1963 р. знаменує перехід від слідчого процесу до змагального (судового). Зокрема, ст. 15 ЦПК встановлювала, що обставини цивільних справ з'ясовуються судом на засадах змагальності: кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається; докази подаються сторонами та іншими особами, які беруть участь у справі (ст. 30).

Суд зі своєї ініціативи не вправі був вчиняти більшість дій з доказування. Завдання суду за ЦПК 1963 р. — сприяти особам, що беруть участь у справі, в отриманні й поданні доказів. Для виконання зазначеної мети суд, наприклад, за клопотанням осіб, які беруть участь в справі, мав право витребувати необхідні докази (ст. 30) та ін.

Серед основних гарантій принципу змагальності в процесуальному законодавстві того часу — правове закріплення розподілу тягаря доказування, а також процедура обміну змагальними документами. Для сторін і осіб, що беруть участь у справі, був передбачений обов'язок направлення копій позовної заяви, а також інших доказів усім особам, що беруть участь у справі.

Однак ЦПК 1963 р. містив і положення, що обмежують сферу дії принципу змагальності. Суд керував процесом розгляду й вирішення справи на всіх стадіях. Він самостійно визначав предмет доказування, належність і допустимість доказів (ст. ст. 28, 29), питання, які повинні бути роз'яснені експертизою (ст. 57), здійснював оцінку доказів (ст. 62) тощо.

У теорії цивільного процесу при дослідженні принципів проблемним було те, що вчені розуміли об'єкт розпорядження по-різному: «матеріальні й проце-

суальні права», «матеріальні права процесуальними засобами», «процесуальні права» тощо. Зазначені розходження в трактуванні збереглися й наразі, хоча законодавство змінилося.

ЦПК України 2004 р. [6] у цілому зберіг напрямок розвитку принципу диспозитивності: поєднання активності суду із широкими правами сторін по розпорядженню вимогою (ст. 31 й ін.). У той ж час в ЦПК 2004 р. розширені розпорядницькі повноваження сторін.

Нововведенням сьогодення стало те, що позивач вправі протягом усього часу судового розгляду, а не тільки в стадії розгляду справи по суті, змінити підставу або предмет позову, збільшити або зменшити розмір позовних вимог або відмовитися від позову (ст. 31). Виходячи зі ст. 174, позивач може відмовитися від позову, а суд повинен лише роз'яснити позивачеві наслідки такої відмови. Закон не обумовлює те, що суд контролює цю дію і може не прийняти відмову від позову.

Заміна неналежного відповідача здійснюється судом тільки за клопотанням позивача (с. 33). Крім того, від розсуду зацікавлених осіб, у певній мірі, залежить і визначення виду судочинства — позовного або наказного. Згідно зі ст. 128 ЦПК відповідач має право подати суду письмове заперечення проти позову. Це все свідчить про подальше розширення дії принципу диспозитивності в цивільному процесуальному праві України.

Стало більше широким коло повноважень представника в цивільному процесі. Згідно зі ст. 44 ЦПК представник, який має повноваження на ведення справи в суді, наразі може вчиняти від імені особи, яку він представляє, усі процесуальні дії, що їх має право вчиняти ця особа.

Докладніше розроблений інститут мирової угоди. У ст. 175 ЦПК закріплені питання про право сторін укласти мирову угоду, про порядок затвердження її судом, виконання й ін. Запровадження в ЦПК окремої статті слід розцінювати як великий крок уперед по збагаченню змісту принципу диспозитивності в цивільному судочинстві.

Говорячи про нововведення в сфері перегляду судових рішень, необхідно підкреслити, що ЦПК 2004 р. розширив коло осіб, що мають право порушувати провадження в апеляційній і касаційній інстанціях. Так, до суб'єктів оскарження судових актів приєдналися особи, які не брали участі у справі, якщо відносно їх прав та обов'язків суд прийняв судовий акт (ст. ст. 292, 324), що, безперечно, є додатковою гарантією дії принципу диспозитивності.

У цілому, ЦПК 2004 р. збільшив обсяг прав учасників цивільного процесу, що становлять зміст принципу диспозитивності. У той же час не можна не відзначити зростаючу роль суду й посилення публічно-правових основ у цивільному судочинстві. Залишивши деякі обмеження дії принципу диспозитивності ЦПК 1964 р., ЦПК 2004 р. пішов по шляху посилення ініціативи суду при здійсненні деяких процесуальних дій. Наприклад, суду надано право зі своєї ініціативи у разі відсутності згоди позивача залучати до участі в справі іншу особу як співвідповідача (ст. 33). Яких-небудь помітних рухів, спрямованих на зміцнення гарантій реалізації принципу диспозитивності

в цивільному судочинстві у ЦПК 2004 р. не здійснено, хоча можна й потрібно було здійснити.

Переходячи до розгляду правового регулювання принципу змагальності в ЦПК 2004 р., необхідно зазначити, що остаточний відхід від історичних пережитків цивільного процесу привів до зміцнення принципу змагальності в процесуальному праві України. Стаття 10 законодавчо закріпила принцип змагальності. За ЦПК 2004 р. не тільки сторони, але й інші особи, які беруть участь у справі, повинні довести ті або інші обставини справи, тобто фактично розширений склад учасників процесу доказування в справі.

У той же час суд законодавчо виключений із суб'єктів процесу, що надають докази у справі. Він не вправі вчиняти самостійні дії з доказування. Зокрема, суд тепер обмежений у праві самостійно призначати експертизу (ст. 143 ЦПК), сторонам надано право обґрунтовувати належність конкретного доказу для підтвердження їхніх вимог або заперечень.

Однак, досліджуючи принцип змагальності, необхідно зазначити, що, незважаючи на зміцнення гарантій реалізації названого принципу в цивільному процесі, ЦПК 2004 р. залишив і запровадив нові обмеження розглянутого принципу. Так, суд керує процесом розгляду й вирішення справи в судах на всіх стадіях. Саме суд визначає належність доказів, формує предмет доказування, виконує активну роль у визначенні доказової бази по конкретній справі. У ЦПК 2004 р. збереглося втручання суду у реалізацію сторонами своїх змагальних прав. Зокрема, ст. 137 передбачає, що у випадках, коли щодо отримання доказів у сторін та інших осіб, що беруть участь у справі, є складності, суд за їх клопотанням зобов'язаний витребувати такі докази.

Отже, підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що для еволюції принципів диспозитивності й змагальності завжди було характерним наявність двох протилежних тенденцій. З одного боку, для принципу диспозитивності, — розширення диспозитивних повноважень осіб, що беруть участь у справі, з іншого боку — посилення активності суду в процесі. Для принципу змагальності — його зміцнення з видаленням суду від процесу доказування, одночасно з наділенням суду повноваженнями з самостійного отримання доказів у справі.

Висновки. Таким чином, виявивши тенденції розвитку принципів змагальності й диспозитивності на окремих стадіях розвитку процесуального права, можемо встановити загальні тенденції розвитку як розглянутих принципів, так і процесуального права України в цілому.

1. Для принципів змагальності й диспозитивності характерний еволюційний спосіб розвитку, що поступово приводить до якісної зміни названих принципів зокрема й процесуального права України в цілому. У процесі розвитку розглянутих принципів відбувається ускладнення їх внутрішньої структури і зв'язків між ними.

2. Джерело розвитку принципів полягає у конкуренції протилежних тенденцій розглянутих явищ. Еволюція принципів змагальності, диспозитивності — це, насамперед, пошук балансу між активністю й пасивністю суду в процесі на різних етапах розвитку процесуального права.

3. У діючому процесуальному законодавстві можна спостерігати подальше зміцнення принципу змагальності у сфері доказування, розширення диспозитивних повноважень учасників процесу, що відображається в подальшому посиленні їхньої самостійності у виборі способів, напрямків, форм процесуальної діяльності, з одночасним посиленням активної ролі суду, особливо у сфері управління, контролю.

Література

1. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка / С. И. Ожегов; Рос. акад. наук, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник, 1999. — 944 с.
2. Шутенко О. В. Проблеми диспозитивності в цивільному судочинстві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / О. В. Шутенко. — Х., 2003. — 191 с.
3. Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский. — М.: Изд. бр. Башмаковых, 1914. — 571 с.
4. Рязановский В. А. Единство процесса: пособие / В. А. Рязановский. — М.: ГОРОДЕЦ, 1996. — 74 с.
5. Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 18 липня 1963 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. — 1963. — № 30. — Ст. 464.
6. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. — 2004. — № 40–41, 42. — Ст. 492.

Анотація

Некlesa Ю. В. Еволюція принципів змагальності та диспозитивності у цивільному процесі України. — Стаття.

Статтю присвячено встановленню основних тенденцій розвитку принципів змагальності і диспозитивності у цивільному процесі України на підставі виділення загальних тенденцій розвитку цивільного процесуального права в залежності від різних історичних періодів. Визначаються категорії, що становлять зміст принципів змагальності і диспозитивності, що були запроваджені на сучасному етапі розвитку цивільного процесуального права України.

Ключові слова: цивільне судочинство, суд, принципи, диспозитивність, змагальність.

Аннотация

Некlesa Ю. В. Эволюция принципов состязательности и диспозитивности в гражданском процессе Украины. — Статья.

Статья посвящена установлению основных тенденций развития принципов состязательности и диспозитивности в гражданском процессе Украины на основании выделения общих тенденций развития гражданского процессуального права в разные исторические периоды. Определяются категории, составляющие содержание принципов состязательности и диспозитивности, которые являются нововведениями на современном этапе развития гражданского процессуального права Украины.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, суд, принципы, диспозитивность, состязательность.

Summary

Neklesa Y. Evolution of Principles of Contentiousness and Non-Mandatory in Civil Procedure of Ukraine. — Article.

The article is devoted to establishment of basic progress of principles of contentiousness and non-mandatory trends in civil procedure of Ukraine on the basis of selection of general tendencies of civil judicial law trends in different historical periods. Categories are determined, constituents are maintenance of principles of contentiousness and non-mandatory, which are innovations on the modern stage of development of civil judicial law of Ukraine.

Keywords: civil legal proceeding, court, principles, non-mandatory, contentiousness.